

Fahreddin er-Râzî

Ömer TÜRKER - Osman DEMİR

İstanbul: İSAM Yay., 2013, 635 s.

Ziya ERDİNÇ³ / Metin AYDIN⁴

Bu eser, Ömer Türker ve Osman Demir'in editörlüğünü üstlendiği, farklı disiplinlerden birçok akademisyenin yazılarının yer aldığı derleme bir çalışmadır. Özel olarak Fahreddin er-Râzî'ye hasredilen bu eser, İSAM tarafından yürütülen "İslam Medeniyetinin İkinci Klasik Dönemi" olarak adlandırılan h. 7-12. (m. 13-18) asırlar arasını konu edinen ve mezkûr dönemde ortaya çıkan entelektüel birikimi ilmî ve fikrî boyutlarıyla ortaya koymayı amaçlayan projenin ilk ürünüdür. Bu projenin temel varsayımı, iddia edilen aksine, İslam Düşünce geleneğinin Moğol istilası sonrası duraklama sürecine girmediğidir.

İslam düşünce tarihinde Gazzâlî öncesi döneme ait te'lifât ve fikirlerin yeniden yorumlanarak düşünce ve muhtevada bir dönüşümün yaşandığı İkinci Klasik Dönemin ilk ve en etkili siması olarak takdim edilen Râzî'yi konu edinen bu eser, biri giriş olmak üzere dört bölümden oluşuyor. Dört bölümde, toplam 17 makale yer alıyor.

Üç makaleden oluşan Giriş bölümünde ilk olarak kelim ve felsefe tarihinde Râzî'nin yeri tespit ediliyor, ardından hayatı ve eserleri ile ilgili olarak detaylı bilgiler veriliyor.

"İslam Düşünce Tarihinde Fahreddin er-Râzî" başlığını taşıyan I. bölümde yedi makale bulunmaktadır. Bu bölümde Râzî'nin kelim ve felsefe dışındaki ilmî yönüne dikkat çekilmektedir. Bu minvalde ilk olarak İslam Düşünce geleneğinde bir Râzî ekolü olup olmadığı tartışılmakta, ardından düşünürü-

³ Arş. Gör., Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü Kelam Anabilim Dalı.

⁴ Arş. Gör., Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Felsefe Tarihi Anabilim Dalı.

müzün İşârât geleneğindeki yeri ele alınmaktadır. Bölümün devamında ise Râzî'nin tefsir, belâgât, mezhepler tarihi ve dinler tarihi ilmindeki yeri, katkıları ve özgün düşünceleri incelenmektedir.

Râzî'nin felsefî ve kelâmî düşüncelerini konu edinen ve beş makaleden oluşan III. bölüm "Fahreddin er-Râzî Düşüncesi" başlığını taşımaktadır. Bu bölümde sırasıyla Râzî'nin bilgi teorisi, varlık görüşü, ısbât-ı vâcib ve Tanrı-âlem ilişkisi, nübüvvet teorisi, cevher-i ferd ve heyûlâ-sûret teorisi tartışılmaktadır.

Son bölümü oluşturan ve "Fahreddin er-Râzî Eleştirileri" başlığını taşıyan IV. bölüm, iki makaleden oluşmaktadır. Bu bölümde ilk olarak Seyfeddin el-Âmidî örneği üzerinden Râzî'nin İbn Sînâ'nın İşârât ve't-tenbihât adlı eserine yazdığı şerh incelenmektedir. Ardından selef geleneğinde Râzî'ye yöneltilen metodik eleştiriler ele alınmaktadır.

Eser "Fahreddin Râzî'nin Vasiyeti" başlıklı tercüme ve "İleri Okuma Listesi" başlıklı iki ekle nihayete ermektedir.

Kabul edilmelidir ki, İslam Düşünce Geleneği içerisinde oldukça mümtaz bir yeri haiz olan Râzî gibi bir şahsiyeti konu edinen böyle kapsamlı bir eserin tüm yönleriyle burada ele alınması mümkün değildir. Biz de bu nedenle eser içerisinden alanımızla ilgili olması hasebiyle ilgimizi çeken makalelerden birkaçını burada ele almayı uygun görüyoruz.

Ele alacağımız ilkyazı, eserin de ilk makalesi olan "Kelam ve Felsefe Tarihinde Fahreddin er-Râzî" başlıklı makaledir. Ömer Türker tarafından kaleme alınan bu makale Râzî'nin İslam Düşünce Geleneğindeki yerini tartışmaktadır. XII. yy'dan sonra kaleme alınan kelam ve felsefe eserlerinin, Gazzâlî'den sonra İslam kelam ve felsefe tarihinin en önemli simasının Râzî olduğuna işaret ettikleri tespitiyle yazısına başlayan Türker, Râzî'nin İslam düşüncesinde üç hususta temayüz ettiğini ifade etmektedir.

Buna göre Râzî'nin temayüz ettiği ilk husus, Gazzâlî'nin İhyâü ulûmi'd-dîn adlı eserinde dile getirdiği kelam-felsefe ilişkisine dair görüşlerini teoriden pratiğe dönüştürmesidir. Gazzâlî'nin kelam ile Meşşâî metafiziğinin konularını aynı gördüğünü, ancak Râzî'nin kelamı sadece metafiziğin değil, nazarî felsefenin de muâdili olarak kabul ettiğini söyleyen Türker, Râzî'nin kelam ilmini felsefenin verileriyle yeniden tasnif ettiğini ve felsefeyi de müteakdimin kelamının sistematığına yakın bir çerçeve içine soktuğunu iddia etmek-

tedir. Bu bağlamda müellife göre Râzî'nin kelam ve felsefe tarihi bakımından en büyük başarısı İbn Sînâ felsefesinin imalarını çözümleyip felsefi düşüncüyü hem bir filozof hem de bir kelimci duyarlılığıyla eleştirerek geniş bir sorun birikimini miras bırakmasıdır.

Müellife göre Râzî'nin temayüz ettiği ikinci husus kelam ilminin yöntemine ilişkin değerlendirmeleridir. Daha önce Cüveynî'nin gerek İmam Eş'ârî ve Bâkullânî gibi Eş'arî düşünürler gerekse de Mu'tezile imamları tarafından kullanılan istidlâl yöntemlerinin ayrıntılı bir eleştirisini yaparak kelamda yöntem eleştirisi sürecini başlattığını söyleyen Türker, bu eleştirilerin Gazzâlî eliyle yaygınlık kazandığını iddia etmektedir. Müellife göre, Gazzâlî, Cüveynî'nin görüş ve eleştirileri doğrultusunda kelâmın yöntemini yeniden ifade etmiş ve böylece kelâmın cedelden arındırılması çabasını sürdürmüştür. Türker'e göre Râzî, Cüveynî ve Gazzâlî'nin kelamın yöntemine yönelik olarak yarım bıraktığı eleştiri sürecini tamamlamıştır. Bu bağlamda Râzî, Cüveynî ve Gazzâlî'nin eleştirilerini de dikkate alarak mütekaddimin kelamının istidlâl yöntemlerinin zayıf yanlarını daha sistemli bir şekilde eleştirmiştir.

Türker, yöntem eleştirisinden sonra Râzî'nin temayüz ettiği üçüncü hususun metafizik bilginin imkânına ilişkin olarak yapılan tartışmalar olduğunu ifade etmektedir. Bu hususta Cüveynî'nin kelam geleneğinde Râzî'ye uzanan çizginin en önemli halkası olduğunu söyleyen müellif, Cüveynî'nin akıl yani nazar gücünün ilahiyat meselelerini kuşatmakta yetersiz kaldığını, yalnızca bir takım genel şeylere ulaşabileceği şeklindeki yaklaşımının Gazzâlî'de açık bir şekilde metafizik eleştirisine dönüştüğünü belirtmektedir. Bu noktada Gazzâlî, sadece sufileri eşyanın hakikatlerini tahkik seviyesinde bilen zümre olarak görür ve açıkça sufilerin yöntemini tercih etmiştir. Türker, Gazzâlî'nin bu sonuca tahkik edilmiş dindarlık ile metafizik arasında zımnî bir ilişki kurarak ulaştığını söylemektedir. Buna göre nazarî akıl, Tanrı'nın zâtı, sıfatları ve âlemlerle ilişkisi, nefsin mahiyeti, ölüm sonrası hayat gibi metafiziğin aslî ve fer'î meselelerine ulaşamaz, fakat bu gerçeklere müşahede yöntemini izleyen muhakkik sufiler ulaşabilir. Yazar, Gazzâlî'nin nazarî akla karşı geliştirdiği bu yaklaşımın ortaya çıkardığı durumla ilgili oldukça ilginç bir tespitte bulunmaktadır. Bu tespite göre, eğer Râzî gibi kelama yeniden yön veren ve kelamın gerçekte bir hakikat araştırması olduğunu ortaya koyan etkili bir şahıs çıkmaysaydı kelam ilmi önceki dönemde sahip olduğu gözde konumunu kaybedebilirdi.

Türker son tespit olarak Râzî'nin kelamı yeniden düzenlemekle kalmadığını aynı zamanda İbn Sînâ'da en güçlü şekilde ifadesini bulan Meşşâî felsefeyi yeni bir tertibe sokarak sistemleştirdiğini söylemektedir. Buradan hareketle müellif Râzî sonrasında onun düşüncelerinden bağımsız bir kelam ve felsefe geleneği olmadığını ve Râzî dikkate alınmadan XII. yy sonrası kelam ve felsefe tarihini kavramanın imkânsız olduğunu iddia etmektedir.

Ele alacağımız ikinci makale, Müstakim Arıcı'nın "İslâm Düşüncesinde Fahreddin er-Râzî Ekolü" başlıklı makalesidir. Makalenin başlığında yer alan "İslam düşüncesi", "ekol" ve "Râzî ekolü" kavramlarını tahlil ederek yazısına başlayan müellif, "İslam düşüncesi" kavramıyla daha dar anlamdaki bir kullanımı olarak nazarî düşünceyi, özellikle felsefî ve kelamî düşünceyi kastettiğini ifade etmektedir. Ardından İbn Sînâ'nın Râzî düşüncesi üzerinde bıraktığı etkiye değinen yazar, Fahreddin Razi'nin İbn Sînâ eleştirmeni olduğu kadar aynı zamanda şârihi ve yorumcusu sıfatıyla da ortaya çıktığını, kelam ve felsefe alanında yüzyıllar boyu sürecek bir terkip, cem' ve mezc çalışmasını metod ve meseleler bağlamında gerçekleştirdiği tespitini yapmaktadır.

Arıcı, Râzî'nin nazarî düşüncedeki yerini ortaya koyduktan sonra Râzî ekolünün sınırlarının nasıl tespit edileceği ve hangi düşünürlerin bu ekole dâhil edileceği sorununa çözüm bulmaya çalışmaktadır. Bu bağlamda o, ilk etapta Râzî ile öğrencileri ve takipçileri arasındaki bağlantıları birincisi tabakat kitapları ve icazetnamelerden hareketle, ikincisi ise Râzî ile öğrencileri veya takipçileri arasında bazı ortak noktalar tespit etmek suretiyle ortaya çıkarmanın mümkün olduğu belirtmektedir. Bu ikinci hususun daha önemli olduğunu ifade eden Arıcı, ekolü temsil eden isimleri filozof kimliğiyle ve kelamcı kimliğiyle ön plana çıkanlar olmak üzere ikiye ayırmakta daha sonra ise tespit ettiği dört ortak noktanın söz konusu şahıslarda nasıl temayüz ettiği üzerinde durmaktadır. Böylece yazar, "takipçileri" derken sadece ondan ders okuyan veya icazet alan kimseleri kastetmenin doğru olmayacağını, Râzî ile takipçileri arasında fikri anlamda bir birlik ve ilişkinin esas alınmasının daha uygun olacağını belirtmektedir. Müellife göre burada önemli olan, kimlerin Râzî'nin nazarî düşüncedeki çizgisini devam ettirdiğidir. Yoksa bu kişilerin her konuda Râzî ile aynı görüşü benimsemesini beklemek yanlış olur.

Esirüddin el-Ebherî, Necmeddin el-Kâtibi, Nasirüddin Tusi'yi filozof; Seyfuddîn el-Âmidî, Kâdî Beydâvî, Adûdiddin el-Îcî, Sa'duddîn Teftâzânî ve Seyyid Şerif Cürcânî'yi de kelamcı kimliğiyle öne çıkanlar olarak takdim eden

müellif, özellikle filozof dediği takipçilerinde görülen İbn Sînâ etkisine dikkatleri çekmektedir.

Arıcı'ya göre Râzî ekolü temsilcilerinde ortak olarak görülen birinci özellik, mantığın nazarî düşüncede muhkem bir yer edinmesidir. Çünkü Râzî'den sonra neredeyse hiçbir düşünür, bu ilme kayıtsız kalmamıştır. Yazar, Râzî takipçilerinde temelde, birincisi mantığı müstakil bir disiplin olarak görmek ve onun diğer disiplinler için bir alet konumunda olduğunu kabul etmek; ikincisi ise İcî ve Cürçânî'de görüldüğü gibi, mantıktaki bahislerin aklî bilgiye ulaşmadaki işlevini önemli görmekle birlikte bu bahisleri kelimelerin bir parçası saymak şeklinde iki farklı yaklaşım bulunduğunu ifade etmektedir. İkinci ortak özellik, delillerin takdiri ve tahkik edilmesi yoluyla nazarî bilgi geleneğinin yeniden inşasıdır. Cüveynî ile başlayan Eş'arî kelamının yöntemine yönelik eleştiri süreci Gazzâlî, Râzî ve İcî tarafından sürdürülmüştür. Râzî kelamcılar tarafından kullanılan ilzam, in'ikas-ı edille gibi delilleri eleştirmiş ve tahkik dediği yolu seçmiştir. Ona göre, Râzî sonrası düşünürler, kendilerini kelimelerin ve metafiziğin meselelerini tahkik eden düşünürler olarak görürler ve herhangi bir düşünür veya eserin önemini tahkik işlemindeki başarısına göre belirlerler. Üçüncüsü, ma'kulâtın taakkülüne giden yolda nazar ve istidlale son derece önem verilmesidir. Arıcı'ya göre bilgiye ulaşmadaki metod açısından bakıldığında Râzî'nin yöntem ve tasnifini benimseyenlerin keşf ve müşahade gibi irfanî ve işrakî yolları kullanmadıkları görülmektedir. Dördüncüsü ise, İbn Sînâ ve Râzî perspektiflerinin uyumu içinde yeni bir tasnif ortaya konulmasıdır. Yazar, meselelerin tasnifi bakımından kendinden önceki kelamcılardan ayrılan Râzî'nin, bir taraftan İbn Sînâ'dan beri devam eden ansiklopedik tarzda eser yazımını el-Mebâhis ve el-Mülâhhas eserleriyle sürdürdüğünü, öbür taraftan da içeriği ve tertibi kendi bakış açısıyla yeniden düzenlediğini belirtmektedir. Ona göre bu yeni tasnif ana hatlarıyla Râzî ekolü temsilcilerinde devam etmiştir.

Arıcı'nın yazısının ardından inceleyeceğimiz üçüncü makale ise Muammer İskenderoğlu tarafından kaleme alınan "Fahredden er-Râzî'de İsbât-ı Vâcib ve Tanrı-Âlem İlişkisi" başlıklı makaledir. Makale iki temel bölümden oluşmaktadır. Müellif, ilk bölümde Tanrı'nın varlığının kanıtlanması ile ilgili olarak Râzî'nin ortaya koyduğu delilleri ve bu delillere dair değerlendirmelerini incelemekte; ikinci bölümde ise Râzî'nin Tanrı-âlem ilişkisine dair yaklaşımını tartışmaktadır.

İskenderoğlu, makalesine Râzî'nin herhangi bir konu hakkındaki görüşünün tespit edilmesinin oldukça zor olduğunu söyleyerek başlamaktadır. Müellife göre bu durumun sebebi, oldukça velûd bir yazar olan Râzî'nin hayatının muhtelif dönemlerinde aynı konular üzerinde farklı eserler yazması ve fikirlerinin zaman içerisinde değişiklik göstermesidir. İskenderoğlu yaptığı bu tespitten hareketle Râzî'nin son dönem eseri olan el-Metâlibü'l-âliye mine'l-ilmî'l-ilâhî adlı eserini yazısına temel olarak aldığını belirtmektedir.

Müellif, birinci bölümde öncelikle Râzî'nin Tanrı'nın varlığına ilişkin zikrettiği delilleri tartışmaktadır. Râzî'nin duyulur âlemden hareketle, Tanrı'nın varlığını kanıtlanmaya götürülen delillerden ilkinin, mümkün varlıkların zatlarını temel hareket noktası olarak aldığını söylemektedir.

Müellif bu konudaki ikinci delilin, mümkün varlıkların sıfatlarından hareket ettiğini söylemektedir. Bu delile göre cisimlerin imkân dâhilinde olan niteliklerden biri ile belirginleşmesi ancak bir tercih ve tahsis edici ile olur. Dolayısıyla, bütün cisimler niteliklere sahip olmak için bir tercih ve tahsis ediciye ihtiyaç duyarlar. Aksi takdirde teselsül ortaya çıkar.

Râzî'nin üçüncü delilinin zatların hâdis olmasından hareket ettiğini ifade eden İskenderoğlu, kelamcıların Tanrı kanıtlamasında sadece bu yöntemi benimsediklerini kendisinden nakletmektedir. Yazar, delilin ilk olarak cisimlerin muhdesliğini ortaya koyduğunu, ardından da her muhdesin bir illeti bulunduğunu dolayısıyla da, cisimlerin bir faile ihtiyaç duydukları sonucuna vardığını söylemektedir.

Dördüncü delilin sıfatların hâdis olmasından hareket ettiğini belirten müellif, Râzî'nin bu delili, insanın ilk olarak cisimlerin niteliklerine şahit olmasından yola çıkarak kurguladığını belirtmektedir. Râzî'ye göre bu delil insanların kalplerinde ve zihinlerinde daha etkili olduğundan diğer delillere nispetle eleştirilerden daha uzaktır. Bu nedenle kutsal kitaplar ve Kur'ân-ı Kerim bu tür delillerle doludur.

Râzî'nin yukarıda ifade edilen dört delilin ve deliller temelinde geliştirilen diğer kanıtlamaların kesinliğine inandığını belirten İskenderoğlu, onun bu delillerin yanında bir takım kanıtlamalardan daha söz ettiğini ifade eder. Râzî'ye göre iknâi olan bu deliller, tek tek ele alındıklarında bir kesinliğe sahip olmasalar da bütüncül olarak bakıldığında kesinlik ifade eder.

İknâi delillerle makalesinin birinci bölümüne son veren İskenderoğlu, ikinci bölümü ise Râzî'nin Tanrı-âlem ilişkisine hasretmektedir. Müellif, makalenin bu bölümünde Râzî'nin âlem hakkındaki görüşlerini ortaya koyarak işe başlamaktadır. Râzî'nin âlemin yaratılışı hususunda kelamcıların anlayışından uzaklaşarak İbn Sînâ gibi Müslüman filozofların anlayışına yaklaştığını iddia eden müellif, bu konuda Râzî'nin "yaratma" kavramının iki farklı anlamını da kabul ettiğini belirtmektedir. Buna göre "yaratma" yoktan var etme şeklinde anlaşılabilir gibi ve "zaman içinde var etme" şeklinde de anlaşılabilir. İskenderoğlu, Râzî'nin bu görüşünün ardında, ezeli yaratma fikrinin, Tanrı'nın fâil-i muhtar olmasına engel teşkil etmediği düşüncesinin bulunduğunu iddia etmektedir. Ona göre bu konuda Râzî'nin odaklandığı asıl nokta, âlemin varlığa gelebilmek ve varlığını sürdürebilmek için Tanrı'ya muhtaç olması gerektiği hususudur. Bu husus, filozof ve kelamcılar tarafından farklı yöntemlerle ifade edilmiştir.

Burada inceleyeceğimiz dördüncü makale ise yine Muammer İskenderoğlu tarafından kaleme alınan "Fahreddin er-Râzî'de Nübüvvet Teorisi" başlıklı makalesidir. İslam kelamının ve Eş'arî ekolünün önemli simalarından biri olan Râzî'nin en önemli başarısının, felsefeyle, özellikle de İbn Sînâ felsefesi ile İslam kelamını uzlaştırıp bir tür felsefi kelimaya koymaya çalışması olduğunu belirten İskenderoğlu, bu makalede dört hususu ortaya koymaya çalışmaktadır. Birincisi, Râzî'nin, nübüvveti gerek olmadığını iddia eden grupların görüşlerini nasıl sunduğu; ikincisi, Râzî'nin ifadeleriyle, kelamcılarının bu iddiaları nasıl cevaplandırdıkları; üçüncüsü, kelamcılarının mu'cize bağlamında nübüvveti nasıl ispatlamaya çalıştıkları; dördüncüsü ise Râzî'nin kelamcılarının bu yaklaşımını hangi açılardan savunulmaz bulduğu ve kendi alternatif ispat yöntemi nasıl oluşturduğudur.

Râzî'nin peygamberliğin gerekli olmadığını savunanları altı gruba ayırdığını belirten Müellif, bu grupların görüşlerinin nasıl temellendirildiğine dair Râzî'de yer alan geniş izahları ana hatlarıyla nakletmektedir. Ancak İskenderoğlu, mu'cize bağlamında nübüvveti inkâr edenlerin görüşlerini aktardıktan sonra nübüvvetin kanıtlanmasında mu'cizenin kullanılması ile ilgili tartışmalar üzerinde daha ayrıntılı bir şekilde durmaktadır. Bu çerçevede, Râzî'nin mu'cizeye yönelik eleştirileri mu'cizenin imkânı, delâleti, kaynağı, tasdik anlamı taşıyıp taşımadığı ve mütevatir haberin kesin bilgi oluşturup oluşturmadığı şeklinde tasnif edebileceğimiz hususlardaki farklı yaklaşımları zikrede-

rek ortaya koyduğunu belirtmektedir. İskenderoğlu, peygamberlik ispatında mu'cizeyi zorunlu görmeyen, Allah'ın fiillerinde hikmet arayan, dolayısıyla da aklın hükmüne daha fazla yer veren kelimciler için bu eleştirilerin tamamının söz konusu olamayacağını savunmaktadır. Ona göre Râzî bazı noktalarda bu eleştirilere katılsa da genelde bunları muhaliflerin görüşleri olarak takdim etmiştir.

İslam düşünürlerinin, peygamberlik iddiasının kanıtlanmasında farklı yollar kullandığını ifade eden müellif, genel olarak birine kelamî yol, diğerine de felsefî yol denilebilse de kelimcilerin hepsini aynı grupta görmenin yanıltıcı olabileceğini ifade etmektedir. Daha sonra Râzî'nin de el-Metâlib'te bu iki metoda değindiğini belirten yazar, onun önceki eserlerinde mu'cizeyle nübüvvetin isbâtı şeklindeki birinci yöntemi kullandığını ancak bu yöntemin birçok eleştiriye açık olmasının, Metalib'te kendisini bu görüşten uzaklaştırdığını ileri sürmektedir. Akli yöntem olarak nitelendirdiği felsefî yolda ise, inançlarda ve amelerde doğru olanın akılla bilindiği bilgisinden hareketle, peygamberin doğruluğu insanları yetkinleştirebilmesine bina edilmektedir. İskenderoğlu'na göre Râzî, kendisine daha az eleştirinin yöneltileceğini düşündüğü bu yöntemi daha makul görmektedir.

Müellif, Râzî'nin insanların yetkinlik bakımından farklılıkları ve peygamberlerin hem en yetkin varlık hem de yetkinliğe ulaşmamış nefisleri yetkinleştirebilen varlık olmalarından hareketle nübüvveti kanıtlamasında ileri sürdüğü görüşlerin benzer ifadelerle İbn Sînâ'nın eserlerinde de bulunduğunu belirtmektedir. Daha sonra ise müellif, bu metodun da bir takım sorunlara kapı araladığını ancak mu'cize yöntemine nispetle daha az eleştiriye açık olduğu şeklindeki iddiasıyla makalesine son vermektedir.

Burada tanıtımını yaptığımız bu dört makale incelendiğinde Râzî ve sonrası dönemin İslam düşüncesi açısından bir dönüm noktası olduğu, duraklamanın aksine bu dönemde önceki birikimin çok daha nesnel bir şekilde yeniden yorumlanıp geliştirildiği ortaya çıkmaktadır. Yazımızda değinme fırsatı bulamadığımız Râzî'nin İşârât geleneğindeki yeri, belâgat, fıkıh usulü, tefsir, dinler tarihi ve mezhepler tarihindeki yeri ve katkıları v.b. gibi eserde yer alan diğer makaleler de bu hususu teyit etmektedir. Bu anlamda eserin, başta belirtilen amacı önemli ölçüde gerçekleştirdiğini söylemek mümkündür.

Râzî'nin mantık, tasavvuf ve nefis/insanla ilgili görüşlerini ele alan müstakil makalelere eser içerisinde yer verilmediği görülmektedir. Nitekim editörler de bu hususa değinmekte ve eserin ikinci baskısında söz konusu eksiklikleri tamamlamayı düşündüklerini ifade etmektedirler.

The Muslim Brotherhood: Hasan al-Hudaybi and Ideology

Barbara H. E. Zollner, London: Routledge, 2009, 202 s.

Muammer İSKENDEROĞLU⁵

Müslüman Kardeşler Hareketi bir asra yaklaşan tarihi boyunca değişik fikri ve eylemsel badirelerden geçmiştir. Hareketin bu uzun tarihine damgasını vuran önderlerden bir kısmının, özellikle de hareketin kurucusu olan Hasan el-Benna'nın fikirleri ve dönemi yeterince akademik çalışmaya konu olmasına rağmen, onun vefatını müteakip hareketin başına geçip hareketi en zor dönemde içine düştüğü fikri ve eylemsel iç çatışmadan düzlüğe çıkarmayı başaran Hudeybi ile ilgili yeterince akademik çalışma yapıldığı söylenemez. Zollner'in burada ele alacağımız eseri, Benna sonrası Müslüman Kardeşler Hareketi içinde ortaya çıkan Hasan el-Hudeybi-Seyyid Kutup çatışmasını ve Hudeybi'nin Duat la Kudat (Davetçiyiz Yargılayıcı Değil, İstanbul: İnkılab Yayınları) aldı eser çerçevesinde görüşlerini inceleyen ender akademik çalışmalardan biri olması açısından önem arz ediyor.

Zollner'in çalışması üç bölümden oluşuyor. İlk bölümde yazar, Hudeybi dönemine karşılık gelen 1949-73 yılları arasında Müslüman Kardeşler tarihini inceliyor. Bu bağlamda Zollner, Benna'nın bıraktığı mirası, harekete yeni lider arayışını, Hudeybi'nin lider olarak seçilmesini ve rakipleriyle olan iç mücadeleleri, Müslüman Kardeşler'in darbeci Hür Subaylar ile işbirliğini ve ardından bu işbirliğinin bozulması neticesinde başlayan hapis ve işkence dönemini inceliyor. İkinci bölümde Zollner, Seyyid Kutup'un önderliğinde hapisane yıllarında ortaya çıkan radikal eğilimin fikirlerinin yayılışını ve Müslüman Kardeşler içinde artan tesirini, ardından da Müslüman Kardeşler'den ayrışmaları, bunun neticesinde ortaya çıkan radikal gruplar ve onların görüşlerini ele alıyor. Yazar çalışmasının son bölümünü ise Duat la Kudat adlı esere ayırıyor. Bu bağlamda Zollner Duat la Kudat'ın telifi ve gerçek yazarına dair tartışmaları değerlendiriyor, ardından da eserde tartışılan temel konuları inceliyor. Bu

⁵ Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.